

ЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ АБРЕВІАЦІЙ НА АНТИЧНИХ АМФОРАХ З ТЕРИТОРІЇ БОСПОРУ КІМЕРІЙСЬКОГО

Статтю присвячено аналізу типових абревіацій, що найчастіше трапляються на античних амфорах.

На давньогрецьких амфорах часто спостерігаються різного роду написи у вигляді графіті й дипінті, в основному пов'язані з їх використанням як торгової тари. Серед них можна знайти повні й скорочені імена власників чи адресатів товару, різного роду цифрові позначення, що відображують обсяг їхнього вмісту, ціну, порядковий номер у визначеній партії і т. п. Проте на Боспорі практично не відзначені випадки, коли на амфорах повністю були б написані назви продуктів, що в них містилися. Для прикладу можна навести досить репрезентативну добірку дипінті з Танаїса, що охоплює 2233 написи найрізноманітніших типів¹. Більше того, судячи з опублікованих матеріалів, така сама картина спостерігається і в цілому на Північному Причорномор'ю. Подібний факт, звичайно, не може не викликати подиву.

Свідчення про асортимент товарів, який зберігали і перевозили в амфорах, можна знайти в документах із так званого архіву Зенона приблизно середини III ст. до н. е., виявленого під час розкопок в Єгипті. Найчастіше в них згадуються *tárxos* — «сушена, в'ялена риба» і *οἶνος* — «вино», трохи рідше *ἐλαιον* — «оливкова олія», *ἐλαία* — «маслини», *σαρξός* — «м'ясо» і *μέλιτος* — «мед»². Значною мірою цей список доповнюють матеріали з афінської агори, де було знайдено досить багато амфор з нанесеними на них назвами товарів, що іноді трапляються повністю, але найчастіше — у скороченнях³.

Навряд чи Боспор являв собою деякий виняток у цьому, і на амфорах там також мали наносити назви різного роду товарів хоча б для того, щоб уникнути плутанини під час торгових операцій чи в процесі зберігання. У зв'язку з цим привертають до себе увагу кілька десятків стійких абревіацій типу АВ, АГ, ВА, ЕУ, МЕ, ТА і т. п., за якими приблизно і могли критися назви деяких дуже розповсюджених товарів. На це, звичайно, можна заперечити, що подібні абревіації могли позначати і скорочення імен власників. Безумовно, в якихось випадках саме так і було. Можливо, справа в тому, в якому саме місці амфори наносили такі написи, в усякому разі, самі греки, безсумнівно, мали чітко їх розрізняти. І саме тут дуже важливо підкреслити, що всі назви товарів, наведені в корпусі графіті й дипінті з афінської агори, були нанесені великими літерами на горлах чи плічках амфор⁴.

Трохи інакше до зазначеного питання підходять видавці корпусу танаїських дипінті. Написи на горлі й плічках амфорах вони розділяють на три категорії чи позиції. Тільки написи позиції I, що наносили безпосередньо під вінцями чи у верхній частині горла, вони інтерпретують як скорочення від назв товару чи їхньої якості. Написи позиції II, яку наносили в середній частині горла, дослідники розглядають як числові дані, що належали або до нумерації амфори всередині визначеної партії, або до обсягу вмісту тари, а написи позиції III, що наносили на плічках чи нижній частині горла, — відповідно як скорочення власних назв⁵.

Безумовно, подібні твердження мають резон, коли на амфорі наявні всі три позиції, тому що вони підкріплені численними аналогіями. Проте наполягати на тому, що цього принципу неухильно дотримувалися в усіх випадках і в усьому античному світові, як це намагаються робити Б. Беттгер і Д. Б. Шелов, навряд чи правомірно. Судячи з усього, суть питання залишилася не до кінця з'ясованою і самими авторами; так, багато написів, що нанесені на плічках амфор, вони, вступаючи в протиріччя із собою, інтерпретують як скорочення від назви товарів. Більше того, з'ясовується, що в тих випадках, коли назву товару писали повністю, її також наносили на плічки амфор⁶.

Таких складних багаторядкових дипінті, за незначними винятками, не знайдено на інших боспорських поселеннях. Невідомі вони, судячи з корпусу М. Ленг, і в Афінах.

Поza зором згаданих авторів залишилися графіті, тому не зрозуміло, чи поширюються визначені ними принципи і на них, хоча слід зазначити, що абрєвіації по верхньому краю вінець амфор, які можна було б інтерпретувати як скорочення від назв товарів, трапляються дуже рідко, не говорячи вже про те, що складні багаторядкові графіті майже невідомі.

Очевидно, правомірніше буде говорити тільки про деяку місцеву специфіку, оскільки в межах одного невеликого містечка, яким був Танаїс, можна було встановити чіткі правила маркування амфор під час торгових операцій, яких, імовірно, повинні були дотримуватися і торгові контрагенти танаїтів.

У будь-якому випадку безсумнівно залишається той факт, що назви товарів наносили у верхній частині амфори, яку добре було видно як під час її зберігання, так і в процесі транспортування, частіше за все на переході від гiрла до плечиків. Імовірно, подібний принцип і можна взяти за основу, тому надалі ми будемо розглядати тільки ті абрєвіації, що відповідають такому критерію. При цьому треба обов'язково враховувати ще один критерій — абрєвіації мають позначати назви таких товарів, що могли мати досить широке розповсюдження на Боспорі, а не яких-небудь рідкісних і екзотичних для його території. Спробуємо визначити перелік таких товарів.

АВ. Абрєвіації прокреслені на червоноглиняних амфорах елліністичного часу з Патрея ⁷, II—III ст. н. е. з поселення Куль-Тепе ⁸, I і IV ст. н. е. з поселення Батарейка I ⁹.

Серед широко розповсюджених товарів з подібним початком можна назвати тільки $\alpha\beta\alpha\phi\acute{o}\varsigma$ ($\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$) — «слабке некріплене вино».

У принципі не виключаючи такого варіанта, хотілося б відзначити кілька обставин. За межами Боспору ця абрєвіація, судячи з опублікованих матеріалів, поки що не засвідчена, хоча не можна виключати й того, що це чиста випадковість, але з рівною підставою можна припустити і те, що за нею ховається який-небудь специфічний боспорський товар. В усіх відомих випадках абрєвіація представлена тільки у вигляді графіті. Як видно, це може свідчити про те, що вона позначає деякий продукт, що призначався для тривалого зберігання, наприклад, одну з зернових культур. Не виключено, що деякі товари позначали простонародними слівцями, що могли й не потрапити в словники.

АГ, АГА. Монограма АГА з літерою М під нею (можливо, $\mu\epsilon\tau\rho\eta\tau\iota\varsigma$ — міра ріднини в 39,5 л, що приблизно відповідає місткості амфор з цифровим позначенням розглядуваного типу) та іменем ΕΛΕΜΑΘ(ΟΣ) продряпана на реберчастій червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Кепа ¹⁰. Подібні абрєвіації відомі і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді дипінті на амфорах Менди IV ст. до н. е. з Ніконія ¹¹ і Мелітопольського кургану ¹².

Ключем до їхнього розуміння може слугувати дипінті на червоноглиняній амфорі з Ніконія, де букви АГ представлені в сполученні із зображенням виноградного листа ¹³, що свідчить про те, що вони позначають якийсь сорт вина. Судячи з усього, це може бути $\alpha\gamma\lambda\epsilon\upsilon\kappa\acute{o}\varsigma$ ($\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$) — «несолодке» (вино). Прівертає до себе увагу те, що в цьому випадку всі абрєвіації представлені у вигляді дипінті, що по-своєму видається логічним, тому що вино, розлите в амфори, не було призначено для тривалого зберігання. Тому після споживання вмісту тару можна було використовувати для інших цілей. Усі абрєвіації, що з великою часткою ймовірності можна інтерпретувати як назви різних сортів вин, нанесені фарбою.

АІ. Абрєвіації написані фарбою на фасоській амфорі другої половини V — початку IV ст. до н. е. з мірмекійського зольника I (рис. 1, 1) і на синопській амфорі III—II ст. до н. е. з Акташського поселення, розташованого в безпосередній близькості від боспорських володінь ¹⁴. Відомі вони і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді дипінті і графіті на червоноглиняних і світлоглиняних амфорах з Ніконія ¹⁵, а також у вигляді дипінті на херсонеській амфорі III ст. до н. е. з поселення Кульчук у Північно-Західному Криму ¹⁶.

Установити з повною визначеністю назву товару, що ховається за розглянутою абрєвіацією, поки що не видається можливим. Як варіанти відзначимо $\alpha\iota\rho\omega\nu$ — «плевели», що згадуються в написі фарбою на широкогорлому горщику кінця II —

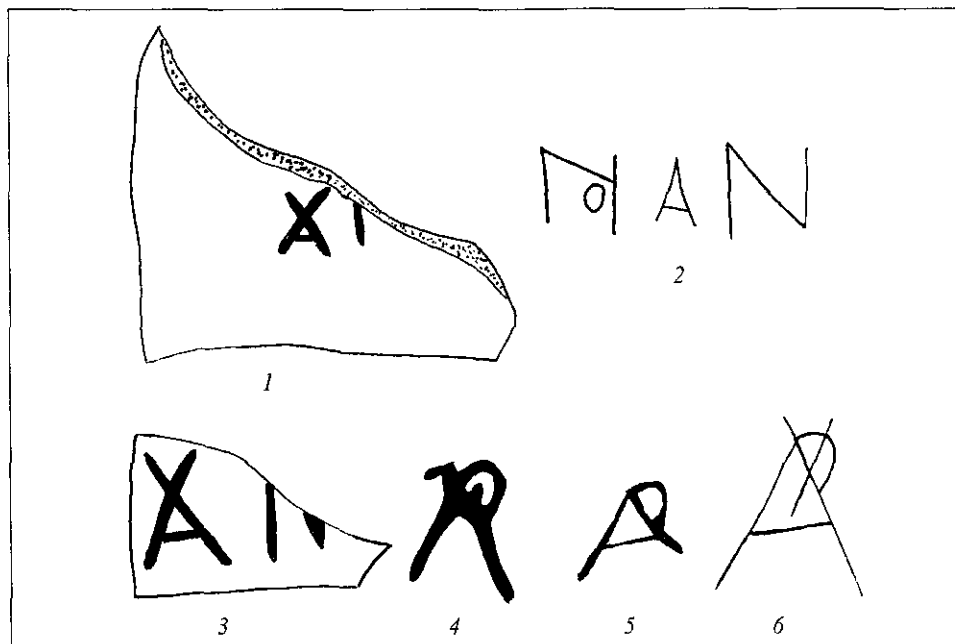

Рис. 1. Графіті і дипінті на давньогрецьких амфорах: 1 — мірмекійський зольник I; 2, 3 — Мірмекій; 4 — Слізаветівське городище; 5 — мірмекійський зольник II; 6 — Огоньки

початку III ст. н. е. з афінської агори¹⁷. Не виключено, що плевели могли вживати в медичних цілях, однак зарахувати їх до широко розповсюджених товарів навряд чи можливо. Побіжно зазначимо, що в тих випадках, коли рідкісний і добре відомий товари мали однаковий початок, назву першого, щоб уникнути плутанини, писали в більш повній формі чи навіть повністю.

Навряд чи за розглянутою аббревіацією може також критися 'αρίδιον — «сорт рибного соусу», оскільки немає ніяких свідчень про його популярність на Боспорі.

Хотілося б звернути увагу, що на горлі глечика перших століть н. е., знайденого в пізньоскіфському могильнику Бельбек I, поруч з аббревіацією AI є дуже стилізоване зображення гілочки¹⁸, що, як вважається, має позначати, що в цьому посуді зберігалася маслинова олія¹⁹, і, отже, можна припускати, що згадана аббревіація позначає якийсь сорт олії. Не виключено також, що вона може бути закінченням слова 'ελαίαι — «маслини» і її використали для того, щоб не виникло плутанини з 'ελαίου — «маслинова олія», хоча подібне припущення й виглядає досить сумнівним.

ΑΑ, ΑΑΦ. Аббревіації належать до числа тих, що трапляються найчастіше. Вони прокреслені на фасоській амфорі V ст. до н. е. і амфорі типу Солоха II з поселення на місі Зюк²⁰, на червоноглиняній амфорі I—II ст. н. е. з Кеф²¹ і на червоноглиняному піфосі кінця II — початку III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка²². На світлоглиняній амфорі II — середини III ст. н. е. з Горгіпії є дипінті ΑΑ²³, а на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса — ΑΑΦ²⁴.

Як видно, розглянуті аббревіації варто доповнювати як 'αλμίνη — «ячмінь», що був однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі²⁵.

ΑΛΜ. Аббревіації написані фарбою на світлоглиняних і червоноглиняних амфорах III ст. н. е. з Танаїса²⁶.

Швидше за все, зазначена аббревіація приховує такі продукти, як 'άλμη, 'άλσαλα, 'άλμα — «солоні чи мариновані продукти», що могли включати маслини, рибу, овочі і т. п.²⁷. Імовірність подібної інтерпретації підтверджується тим, що під час розкопок Тарса було знайдено піфос, на вінчику якого фарбою позначено 'αλμάρα — «розсіл, маринад»²⁸.

ΑΛΟ. Аббревіація написана фарбою на світлоглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса²⁹. За припущенням Д.Б. Шелова, вона може позначати такий продукт, як 'αλοίφή — «жир, сало»³⁰.

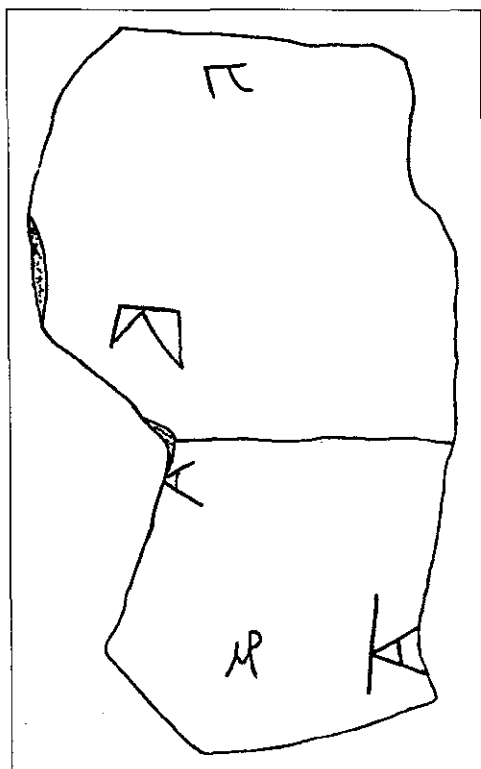

Рис. 2. Графіті та дипінті на давньогрецьких амфорах

вірно, рибу мали подрібнювати на шматки, тому що з цілком зрозумілих причин дорослого осетра розмістити в амфорі, і тим більше вузькогорлій, неможливо.

А, АР, АРІ. Абревіації АР і АРІ належать до числа тих, що трапляються найчастіше, причому часто у вигляді стійких монограм. Це є додатковим свідченням на користь того, що вони виражають якийсь дуже розповсюджений термін. Подібні дипінті відзначені на херсонеській амфорі IV ст. до н. е. з Єлізаветівського городища на нижньому Дону (рис. 1, 4), на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 1, 5), на світлоглиняній амфорі II — середини III ст. н. е. з Горгіпії³⁵, на амфорі типу «Делакуе» середини III — першої чверті IV ст. н. е. з поселення в с. Белінське³⁶, а графіті — на рожевоглиняній амфорі II—III ст. н. е. з поселення Огоньки (рис. 1, 6). Окремо відзначимо дипінті на кількох амфорах типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII на нижньому Дону. У них з одного боку горла є досить розповсюджені чотирирядкові написи, що умовно можна назвати групою α/π і являють собою стандартну формулу «від такого-то такому-то»³⁷, а з протилежного боку — написані абревіації АР³⁸. Подібний принцип побудови написів відомий і серед графіті. Так, на одному боці горла червоноглиняної амфори III ст. н. е. з Ілурата є трирядковий напис ΠΩΣ|ΠΟΛΑ|Μ, що є, можливо, скороченням імен відправника й адресата товару, а також цифрове позначення = 40, а на протилежному — продряпана абревіація ΛΑ, яку варто розуміти як скорочення від назви товару (рис. 2).

Відомі розглянуті абревіації і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді дипінті на червоноглиняній амфорі з Ніконія³⁹, на двох херсонеських амфорах кінця IV — початку III ст. до н. е. з поселення Кульчук, а також у вигляді графіті відповідно на гераклейській амфорі середини II ст. до н. е. і родоській амфорі I ст. до н. е. з цього самого поселення⁴⁰, а також на червоноглиняній амфорі III ст. до н. е. з поселення Чайка⁴¹ і світлоглиняній вузькогорлій амфорі межі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з Булганакського поселення⁴².

У словниках не відзначено назв добре відомих товарів з подібним початком. Не прояснюють ситуацію і матеріали, знайдені під час розкопок афінської агори,

AN, ANT. Перша з цих абревіацій прокреслена на червоноглиняній амфорі елліністичного часу з Мірмекія разом з цифровою міткою, що приблизно позначала ціну товару = 50 оболам (рис. 1, 2), на світлоглиняній вузькогорлій амфорі типу С першої половини III ст. н. е. з Кеп³¹. Дипінті AN є на хіоській амфорі V ст. до н. е. з Мірмекія (рис. 1, 3) і ANT — на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса³². За межами Боспору абревіація AN відзначена на амфорі пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі³³.

Усім критеріям, про які йшлося вище, відповідає назва продукту *ἄντακαος* — «антакей», риба із сімейства осетрових, які ще й нині водяться в Азовському і Чорному морі. Про лов узимку в Керченській протоці осетрів, що за розмірами дорівнювали дельфінам, повідомляє Страбон (Strabo, VII, 23, 18). А поет Антифан, за свідченням Афінея, розхвалював маринованого осетра (*τάριχος ἄντακαος*) з Понта (Athen., VII, 21). Археологічні дані також свідчать про те, що осетер був однією з основних промислових риб на Боспорі³⁴. Імо-

щоправда, на амфорі початку III ст. н. е. відзначене дипінті ΑΡΩΜ, яке М. Ленг пропонує доповнювати як 'αρω(ματίτης) ('οίνος) — «ароматизоване (вино)»⁴³, а на амфорі початку II ст. н. е. — дипінті ΑΡΓΕΛ, яке вона ж доповнює як 'αρυέλ(αιον) — «біла олія»⁴⁴. Проте їх більш повна форма написання свідчить про те, що ці товари належать до числа досить рідкісних і розглянуті аббревіації їх не стосуються.

Можна припустити, що ці аббревіації позначають не назву товару, а характеристику деяких його властивостей. Швидше за все, це могло бути 'αριστέυς — «кращий» чи, як прийнято писати в наш час, — «вищий сорт».

Крім того, є низка різного роду комбінацій, що складаються зі скорочень від назв товарів і одиночної літери Α-ΑΧ⁴⁵, ΒΑ⁴⁶, яка в такому контексті також, можливо, позначала його якість — 'αριστέυς — «кращий». З великою часткою ймовірності можна припускати, що подібним чином варто трактувати також графіті й дипінті у вигляді великих одиночних літер Α, що часто трапляються на горлах амфор. причому в ряді випадків не тільки з літерними скороченнями. а й із зображеннями виноградного листа. як на амфорах Менди IV ст. до н. е. з Мариїнського могильника⁴⁷, що свідчить про те, що в зазначених амфорах зберігалось вино.

ΑΦ. Аббревіація продряпана на червоноглиняній амфорі IV ст. до н. е. з Кеп⁴⁸. Відомі вона і в інших частинах Північного Причорномор'я — дипінті на червоноглиняній амфорі з Ніконія⁴⁹ і на амфорі пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі⁵⁰. Їх можна доповнити або як 'αφ(η'η) — «сардина», «анчоус» чи як 'αφακη — «віка». Херсонеська знахідка дає змогу віддати перевагу першому варіанту. Відзначимо також аналогічну аббревіацію на горлі амфори типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII, з протилежного боку якої є стандартний чотирирядковий напис типу αη⁵¹.

ΑΧ. Аббревіації продряпані на синопській амфорі IV—III ст. до н. е. з Патрея в комбінації з одиночною Α⁵² і на червоноглиняній амфорі I ст. н. е. з Фанагорії (рис. 3. 1). Відомі розглянуті аббревіації і за межами Боспору. Як приклад, відзначимо графіті на червоноглиняній амфорі III ст. до н. е. з поселення Чайка⁵³.

Дати однозначну інтерпретацію цієї аббревіації поки що не видається можливим, позаяк у словниках не відзначено добре відомих товарів з подібним початком чи деяких характеристик, що належать до їхніх властивостей. Виходячи з того що аббревіація представлена тільки у вигляді графіті, за нею має критися якийсь товар, що призначався для тривалого зберігання.

ΒΑ. Аббревіації прокреслені на піфосі елліністичного часу з Горгінії разом з окремою буквою Α⁵⁴, на світлоглиняній вузькогорлій амфорі II — першій половині III ст. н. е. разом з цифровим позначенням ΡΑ із цього самого центру⁵⁵ і червоноглиняній амфорі II ст. н. е. з Мірмекія (рис. 3. 2), є також дипінті на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 4. 1) і на світлоглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса⁵⁶.

У словниках можна знайти кілька назв товарів з подібним початком: βάλανοι — «жолуді», які, звичайно, навряд чи мали великий попит у покупців, навіть якщо врахувати, що Διός βάλανοι означає «грешькі горіхи»⁵⁷, які для Боспору були товаром досить екзотичним; βάρβα — «фарба», від якої обов'язково мали б за-

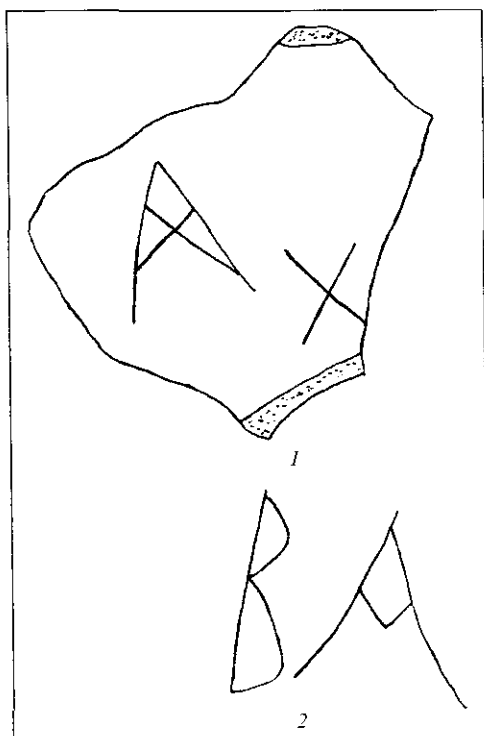

Рис. 3. Графіті і дипінті на давньогрецьких амфорах: 1 — Фанагорія, 2 — Мірмекія

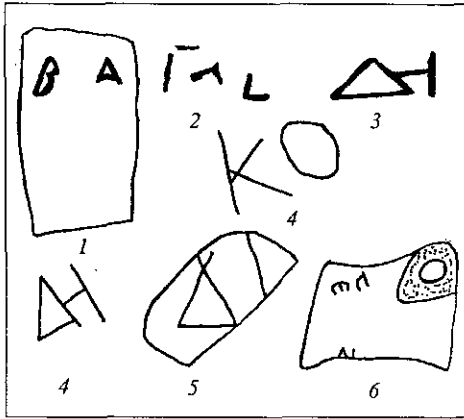

Рис. 4. Графіті та дипінті на давньогрецьких амфорах: 1, 2 — мірмекійський зольник II; 3 — Мірмекій; 4 — Фанагорія; 5 — Порфмій; 6 — Ново-Отрадне

лишитися сліди, однак у жодному випадку їх не відзначено; *βάλσαμον* — «бальзам» — є занадто загальна назва, тому що різних видів бальзамів існує безліч. Імовірнішим варіантом здається *βάκχος*, *βάκχος* — «вино»⁵⁸.

ΓΑ. Аббревіації написані фарбою на двох червоноглиняних амфорах III ст. н. е. з Танаїса, що Д.Б. Шелов доповнював як *γάρος* — «рибний соус»⁵⁹.

Можна також відзначити аналогічне графіті на горлі глечика римського часу з одного із поселень херсонеської хори, яке Е.І. Соломоник інтерпретує як *γάλα χθ γάρος*⁶⁰.

Цілком очевидно, що припущення дослідниці ґрунтуються на матеріалах з афінської агори. Так, на одній зі знайдених там амфор V—VI ст. н. е. є дипінті *γάλα* — «молоко»⁶¹. Оскільки назва продукту представлена повністю, це свідчить про те, що він належав до числа досить рідкісних. Знайдено також дипінті у вигляді лігатури *ΓΑΡ* на амфорі I—II ст. н. е., що М. Ленг пропонує доповнювати як *γάρος* — «рибний соус»⁶².

ΓΑΥ. Аббревіації представлені тільки у вигляді дипінті. Напис на горлі фасоської амфори III ст. до н. е. з Пантікапея привернув увагу В.Д. Блаватського, який цілком переконливо інтерпретував її як *γλύ(κος)* (*οίνος*) — «солодке» (вино)⁶³. Аналогічні дипінті відзначені також на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 4. 2) і на кількох червоноглиняних амфорах середини III ст. н. е. з Танаїса, однак в останньому випадку Д.Б. Шелов сумнівався, що напис варто розуміти як скорочення від назви товару на тій підставі, що дороге вино навряд чи зберігали в амфорах великої місткості⁶⁴. Важко висловити, наскільки обґрунтовані подібні сумніви, тому що солодке вино дійсно належало до елітних сортів. Так, Афіней свідчить про те, що таке вино спеціально виготовляли в невеликих кількостях для фасоського пританея (Athen., I, 32 a). Проте у будь-якому випадку не можна виключати того, що навіть найдорожчий сорт вина за потреби могли завозити в Танаїс.

За межами Боспору подібна аббревіація у вигляді дипінті відзначена тільки на амфорі типу Солоха II з кургану Солоха⁶⁵.

ΔΗ. Аббревіація написана фарбою на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з Мірмекія (рис. 4, 3), а також продряпана на червоноглиняній амфорі II ст. н. е. з поселення Батарейка I⁶⁶ і на широкогорлій рожевоглиняній амфорі II—III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка⁶⁷.

Відзначимо також комбінації *ΔΗ* з *ΑΝ* на світлоглиняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Батарейка I⁶⁸ і з *ΚΟ* на фасоській амфорі III ст. до н. е. з Фанагорії (рис. 4, 4). Імовірно, останню можна вважати аналогічною комбінації *ΔΗ-Κ*, прокресленою з різних боків горла червоноглиняної амфори I ст. до н. е. — I ст. н. е. з городища Чайка⁶⁹.

Назв широко розповсюджених товарів з подібним початком у словниках не відзначено. Тому можна припустити, що ці аббревіації стосуються характеристики властивостей товару. Як найімовірніший варіант можна запропонувати *δη(κτικός)* — «той, що має гострий присмак». чи. як пишуть нині, — «з додаванням спецій».

ΔΙ. Аббревіація прокреслена на горлі синопської амфори III—II ст. до н. е. з Порфмія (рис. 4, 5). Є також комбінація *ΕΛ/ΔΙ*, представлена у вигляді дворядкового напису на світлоглиняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Ново-Отрадне (рис. 4, 6).

Відомі розглянуті аббревіації і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді графіті на червоноглиняній амфорі з Ніконія⁷⁰ і на синопській амфорі

Рис. 5. Графіті і дипінті на давньогрецьких амфорах: 1 — Парфеній; 2 — Огоньки; 3 — Фанагорія; 4 — Мірмекій; 5, 6 — Пантікапей; 7 — Гермонаса

III ст. до н. е. з поселення Чайка ⁷¹, а також у вигляді дипінті на двох гераклейських амфорах першої чверті IV ст. до н. е. з кургану Двогорба могила в Донецькій обл. ⁷². Варто додати, що на фасоській амфорі III ст. до н. е. з Ольвії фарбою написана комбінація AI|ΔI ⁷³, а на гераклейській амфорі II ст. до н. е. з поселення Чайка продряпана комбінація ME|ΔI ⁷⁴.

Привертає увагу, що зазначені аббревіації трапляються в комбінації зі скороченнями назв різних товарів. Це дає змогу припускати, що вони позначають не саме товар, а деяку його характеристику. Їхнє значення дозволяють зрозуміти аналогії з афінської агори. На деяких знайдених там сосудах, що датуються в межах перших століть н. е., неодноразово засвідчені написи δίκαιος — «справедлива міра» ⁷⁵. В одному випадку написано навіть конкретніше: ο' [ι]νηρος δίκαιο[ς] — «справедлива міра вина» ⁷⁶. Отже, є вагомі підстави думати, що амфори з подібними аббревіаціями використовували як мірні стандарти для різних рідкісних продуктів.

Ε, ΕΛ. Згадані аббревіації у вигляді і графіті, і дипінті трапляються дуже часто. Як приклади, відзначимо фасоську амфору IV—III ст. до н. е. з Пантікапея ⁷⁷, коричневоглиняну амфору II—I ст. до н. е. з Парфенія (рис. 5, 1), світлоглиняну вузькогорлу амфору I ст. до н. е. — I ст. н. е. з цього самого центру ⁷⁸, червоноглиняні і світлоглиняні амфори відповідно II—III ст. н. е. з поселень поблизу с. Михайлівка ⁷⁹, Огоньки (рис. 5, 2) і III ст. н. е. з Танаїса ⁸⁰. Відомі аналогічні аббревіації і в інших частинах Північного Причорномор'я, наприклад, у вигляді дипінті на червоноглиняній амфорі кінця VI — початку V ст. до н. е. з Ольвії ⁸¹.

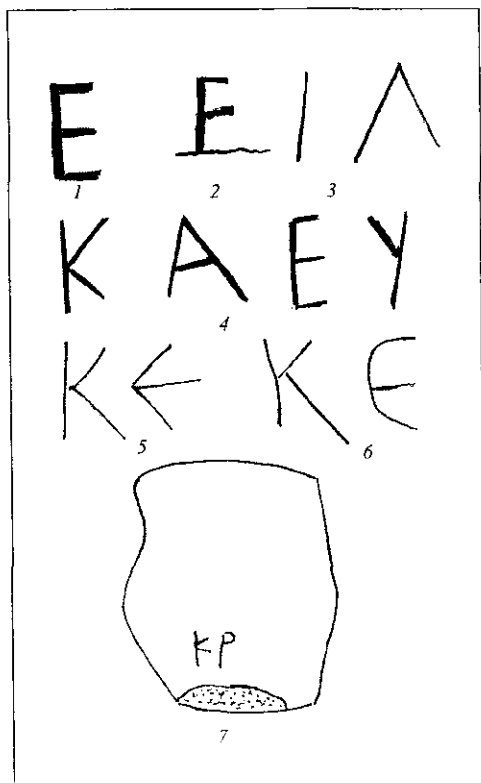
Свідчення, що містяться в папірусах з архіву Зенона, дають змогу інтерпретувати їх як ἔλαιον — «оливкова олія», хоча не виключено і ἔλαια — «маслини» ⁸².

ΕΡ. Аббревіація написана фарбою в сполученні з цифровим позначенням = 14 ксестам на великій світлоглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса ⁸³. Цілком імовірно, що її варто доповнити як ἔρ(υθρος) (ῥοῖνος) — «червоне (вино)» ⁸⁴.

Як аналогію можна відзначити дипінто на світлоглиняній вузькогорлій амфорі другої половини III — початку IV ст. н. е. з черняхівського могильника в с. Вікторівка Миколаївської обл. ⁸⁵.

ΕΥ. Подібні аббревіації дуже часто трапляються на амфорах різних центрів, що належать до найширшого хронологічного діапазону. Як приклади згадаємо дипінті на амфорі невідомого походження V ст. до н. е. з Мірмекія ⁸⁶, а також графіті на коричневоглиняних амфорах I—II ст. н. е. з поселення на місці Зюк ⁸⁷ і Горгіпії ⁸⁸. Крім того, у Мірмекії було виявлено фрагмент синопської амфори III—II ст. до н. е. з дипінті у вигляді дворядкової комбінації KA|EY (рис. 5, 4), аналогія якої відзначена на світлоглиняній вузькогорлій амфорі II—III ст. н. е. з поселення в с. Капуловка на нижньому Дніпрі ⁸⁹.

Аббревіація EY також неодноразово траплялася на всьому Північному Причорномор'ї — у вигляді дипінті на червоноглиняній амфорі з Ніконія ⁹⁰ і на пізньоантичній амфорі з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі ⁹¹, у вигляді графіті на родоській амфорі III ст. до н. е. з поселення Кульчук ⁹².

Назв широко розповсюджених товарів з подібним початком у словниках не відзначено, тому цілком можливо, що ця аббревіація є повною формою написання характеристики якості товару 'ευ — «гарний», на відміну від 'αριστεύς — «найкращий». Щоправда, на амфорі невідомого місця знахідки є аббревіація ΕΥΣΤΑΘ⁹³, яку Д.Б. Шелов пропонував доповнювати як 'ευστάθ(ης) — «міцне (вино)»⁹⁴, однак подібне визначення стосовно вина не вживалося. В.І. Кузіцин і А.І. Іванчик розшифровують її як 'ευστάθ(μος) — «той, що має правильний розмір, повновагий», тобто, на їхню думку, цю амфору могла застосовувати як мірний стандарт⁹⁵. Подібним чином дослідники інтерпретують і аббревіацію ΕΥΣΤΑ на вузькогорлій світлоглиняній амфорі типу F із так званої «садиби Басилідів» пізньоантичного часу в околицях Херсонеса⁹⁶. Проте подібне припущення варто визнати неспроможним, тому що перед нами явно початок одного з особистих імен, яке входить до складу стандартного чотирирядкового напису групи α1λ.

НР. Аббревіації представлені тільки у вигляді графіті — по сирій глині на лєсбоській амфорі межі VI—V ст. до н. е. з Патрея⁹⁷, фасоській амфорі другої половини V ст. до н. е. з Німфея⁹⁸ і на оранжевоглиняній амфорі IV ст. н. е. з поселення Батарейка I⁹⁹. Як приклад поширення розглянутих аббревіацій за межами Боспору відзначимо графіті на світлоглиняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з пізньоскіфського Булганакського городища¹⁰⁰.

Назв добре відомих товарів з подібним початком у словниках не відзначено. І.Б. Брашинський висловив думку, що такі аббревіації слід розглядати як аог. чи рl. від дієслова 'αίρω значенні «одержати», «придбати» чи замість NP варто читати ΡΗ і розуміти як скорочення від дієслова 'ρητός у значенні «точно»¹⁰¹. Перша частина цього припущення виглядає дещо неприродною, а друга, як нам здається, заслуговує на увагу. На її підтвердження можна привести спостереження, що подібна аббревіація була прокреслена по сирій глині на лєсбоській амфорі з Патрея. Украй малоймовірно, що із самого початку аббревіація могла бути призначена для якогось визначеного товару, а от гіпотеза про те, що вона мала слугувати мірним стандартом, є більш правдоподібною. Додамо, що на вже згадуваній червоноглиняній амфорі II—III ст. н. е. з поселення Куль-Тепе перед аббревіацією АВ стоїть лігатура ΡΗ, що також можна розуміти в такому самому значенні¹⁰².

ΙΑ. Аббревіації продряпані на хіоській амфорі середини V ст. до н. е. з Фанагорії (рис. 5, 3) і на рожевоглиняній боспорській амфорі III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹⁰³. Можливо, її слід доповнити як 'ίλϋς — «устий, з осадом». Згідно зі словниками, подібне визначення застосовували для вина.

КА. Аббревіації представлені у вигляді графіті й дипінті на червоноглиняних амфорах I ст. до н. е. з Порфмія, де вони, поряд з іншими позначеннями, трапляються кілька разів (рис. 5). II—III ст. н. е. з Тиритаки¹⁰⁴ і Горгіпії¹⁰⁵. За межами Боспору подібна аббревіація нанесена фарбою, наприклад, на амфорі Менди з Мелітопольського кургану¹⁰⁶.

Зрозуміти їхнє значення допомагають написи на амфорах II і кінця III ст. н. е., знайдені під час розкопок афінської агори, серед яких є дипінті каварου λ(ίτρου), що слід розуміти як посилання на точність маси¹⁰⁷. Це ж слово засвідчене також у написі фарбою на горлі глечика кінця V—VI ст. н. е.¹⁰⁸. У такому самому значенні ця аббревіація представлена і в одному випадку на червоноглиняній амфорі з Порфмія, поруч з якою є лігатура ΜΡ, що, імовірно, слід розшифровувати як μετρητής — міра ріднини = 39,5 л.

В інших же випадках, коли на амфорі нанесена одиночна аббревіація КА, її, мабуть, слід доповнювати як каварος у значенні «чистий, очищений (продукт)», на відміну від 'ίλϋς. На вже згадуваній амфорі з Порфмія поруч з розглянутою аббревіацією є аббревіація ΠΑ, що позначає сам товар, а на червоноглиняній амфорі IV ст. н. е. з поселення Батарейка I поруч зі схематичним зображенням «гілочки» продряпана велика літера Κ, що, як видно, варто також розуміти як каварος у значенні «чистий, очищений»¹⁰⁹.

Слід додати, що на горлі глиняної урни з чотирма ручками, знайденої на Боспорі, є напис фарбою, що датується, судячи зі шрифту, III ст. до н. е., в якому згадується каваραιλέτραι¹¹⁰. Останнім словом позначали солону рибу з лускою.

З інших можливих варіантів відновлення аббревіації КА можна назвати такі. На амфорі I—II ст. н. е. з афінської агори є дипінті у вигляді аббревіації KAN, яку М. Ленг приблизно доповнювала як $\kappa\alpha\nu(\theta\alpha\rho\acute{\iota}\tau\eta\varsigma)$ ($\tau^{\circ}\omicron\iota\nu\omicron\varsigma$), хоча сама ж вважала подібну інтерпретацію не дуже переконливою, відзначаючи, що напис міг позначати і початок імені¹¹¹. Один раз як зміст фарбою на амфорі II ст. н. е. повністю відмічене слово $\kappa\acute{\alpha}\rho\tau\omicron\iota$ — «плоди»¹¹². Проте ця назва видається занадто загальною, до того ж її повне написання свідчить про те, що цей товар належав до числа рідкісних.

КЕ. Аббревіації відзначені тільки у вигляді дипінті — на світлоглиняних вузькогорлих амфорах відповідно I ст. до н. е. — I ст. н. е. і III—IV ст. н. е. з Пантікапея (рис. 5, 5, 6). Аналогічна аббревіація відзначена і на горлі червоноглиняної амфори пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі¹¹³.

Серед товарів, що могли б мати широке розповсюдження на Боспорі, з подібним початком відзначені $\kappa\acute{\epsilon}\upsilon\chi\rho\omicron\varsigma$ — «просо», $\kappa\acute{\epsilon}\upsilon\chi\rho\omicron\iota$ — «риб'яча ікра» і $\kappa\acute{\epsilon}\varphi\alpha\lambda\omicron\varsigma$ — «кефаль». Херсонеська знахідка дає змогу віддати деяку перевагу одному з двох останніх варіантів. До того ж просо, що було однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі¹¹⁴, належить до товарів тривалого зберігання, що зазвичай позначали за допомогою графіті.

КО. Аббревіації представлені тільки у вигляді графіті — на фасоській амфорі III ст. до н. е. з Фанагорії, причому в комбінації з ΔН (рис. 4, 4), на червоноглиняній амфорі перших століть н. е. з Феодосії¹¹⁵ і на широкогорлій рожевоглиняній амфорі кінця II ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹¹⁶. За межами Боспору розглянута аббревіація відзначена на коричневоглиняній амфорі II—I ст. до н. е. з поселення Чайка¹¹⁷.

На амфорі римського часу з афінської агори є аббревіація KOPY, написана фарбою, що М. Ленг приблизно доповнювала як $\kappa\omicron\rho\acute{\iota}(\acute{\alpha}\nu\delta\rho\omicron\varsigma)$ — «товар із запахом коріандру» чи як торгону марку Коринфа¹¹⁸. Проте кожен з цих товарів на Боспорі навряд чи міг мати широке розповсюдження. Малоімовірно також, що на його території великим попитом могли користуватися і такі товари, як $\kappa\omicron\lambda\lambda\alpha$ — «камедь, клей», $\kappa\omicron\rho\acute{\iota}\alpha\nu\nu\omicron\varsigma$ — «коріандр», $\kappa\omicron\sigma\tau\omicron\varsigma$ — «індійська пряність». Утім у словниках не відзначено й інших добре відомих товарів з подібним початком, за винятком, можливо, тільки $\kappa\omicron\lambda\iota\alpha$ — «колії», як греки називали один з різновидів тунців. Цей варіант не виключений, тому що тунець був однією з основних промислових риб на Боспорі¹¹⁹, хоча визнати його остаточним навряд чи можливо.

КР, КРІО. Перша з цих аббревіацій прокреслена на хіоській амфорі V ст. до н. е. з Гермонаси (рис. 5, 7) і червоноглиняній амфорі кінця II — початку III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹²⁰, а друга — написана фарбою на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹²¹.

У словниках з подібним початком можна знайти тільки декілька пов'язаних між собою назв товарів: $\kappa\rho\acute{\iota}\theta\eta$ — «ячмінь», що, як уже зазначалося, був однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі; $\kappa\rho\acute{\iota}\theta\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ ($\tau^{\circ}\omicron\iota\nu\omicron\varsigma$) — «ячмінне вино, пиво». Судячи з усього, словами $\alpha\lambda\phi\iota\tau\alpha$ і $\kappa\rho\acute{\iota}\theta\eta$ могли позначати різні сорти ячменя.

ΛΑ. До цього часу на Боспорі відзначено лише один випадок вживання подібної аббревіації, продрапаной на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Ілурата (рис. 2, 1), хоча в цілому по Північному Причорномор'ї їх знайдено набагато більше, наприклад, у вигляді дипінті на червоноглиняній амфорі з Ніконії¹²² і на синопській амфорі останньої чверті IV — початку III ст. до н. е. з поселення Кульчук¹²³. Відзначимо дипінті на червоноглиняній амфорі з поселення Чайка, де згадана аббревіація відзначена в комбінації з окремою буквою Α, що, можливо, у цьому контексті позначає сорт товару — $\alpha\rho\acute{\iota}\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}\delta\epsilon$ ¹²⁴.

Серед товарів з подібним початком, що могли мати широке розповсюдження на Боспорі, у словниках згадується тільки $\lambda\acute{\alpha}\theta\upsilon\rho\omicron\varsigma$ — «вінка» — одна із сільськогосподарських культур, яку вирощували на його території¹²⁵.

ΛΙ. Декілька подібних дипінті виявлено на амфорах III ст. н. е. з Танаїса¹²⁶. За переконливим припущенням Д.Б. Шелова, їх варто доповнювати як $\lambda\acute{\iota}\tau\omicron\varsigma$ — «жир» чи $\lambda\acute{\iota}\pi\alpha\varsigma$, $\lambda\acute{\iota}\pi\alpha\rho\omicron\nu$ — «олія»¹²⁷.

Аналогічний напис відзначено також на горлі амфори типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII¹²⁸.

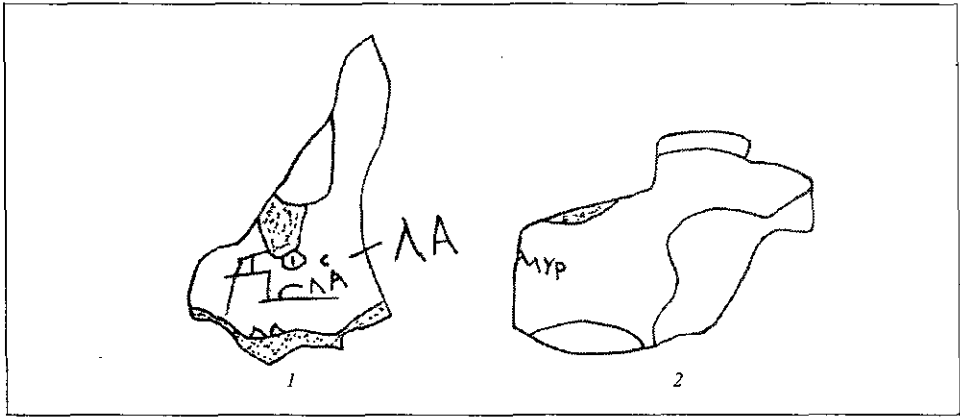

Рис. 6. Графіті та дипінті на давньогрецьких амфорах. Порфмій

МА. Аббревіація продряпана великими літерами на широкогорлій червоноглиняній амфорі II ст. н. е. з поселення Батарейка I¹²⁹. Її можна доповнити як $\mu\alpha(\iota\nu\eta)$ — «анчоус» чи $\mu\acute{\alpha}(\rho\upsilon\sigma)$ ($\sigma\iota\nu\sigma$) — «міцне (вино)». Важко віддати перевагу одному з них, хоча слід зазначити, що анчоус (хамса), судячи з археологічних даних, був однією з основних промислових риб на Боспорі¹³⁰.

МЕ. Аббревіації прокреслені на лєсбоській амфорі зі стаканоподібною ніжкою з Німфея¹³¹, на піфосі I—II ст. н. е. з Кеп¹³² і червоноглиняній амфорі II—III ст. н. е. з цього ж центру¹³³. Окрім того, аббревіація МЕΛΙΤ написана фарбою на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹³⁴. Відома розглянута аббревіація і в інших частинах Північного Причорномор'я. Як приклад відзначимо графіто МЕΛ на горлі іонійського глека другої половини VI ст. до н. е. з Ольвії¹³⁵.

Зрозуміти значення розглянутих скорочень допомагають свідчення, що містяться в папірусах з архіву Зенона, де часто згадується $\mu\epsilon\lambda\iota\tau\sigma$ — «мед»¹³⁶, а також матеріали з афінської агори. Це слово повністю написане фарбою на знайдених там амфорах III—IV ст. н. е.¹³⁷, а в одному випадку на амфорі IV ст. н. е. вміст навіть конкретніше було позначено як $\zeta\alpha\nu\theta\upsilon\mu\epsilon\lambda\iota\tau\sigma$ — «темно-коричневий мед»¹³⁸. На горщику середини III ст. н. е. фарбою як вміст зазначено $\sigma\iota\nu\sigma\mu\epsilon\lambda\iota\tau\iota\nu\sigma$ — «медове вино»¹³⁹.

Проте слід мати на увазі, що на кількох амфорах пізньоантичного часу з Афін як вміст відзначено також $\mu\epsilon\lambda\iota\nu\sigma$ = $\mu\epsilon\lambda\iota\nu\sigma$ = $\mu\epsilon\lambda\iota\nu\eta$ — «просо»¹⁴⁰. Утім слово це досить рідкісне і відзначено тільки в словнику H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones. До того ж, привертає увагу те, що воно нанесено винятково на амфорах італійського виробництва і могло мати тільки локальне поширення, тому що в грецькій мові просо звичайне позначалося словом $\kappa\epsilon\upsilon\chi\rho\sigma$.

ΜΥ, ΜΥΡ. Аббревіації ΜΥΡ написані фарбою на коській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 6, 2) і світлоглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹⁴¹, а ΜΥ — продряпана на світлоглиняній амфорі I ст. н. е. з поселення Батарейка I¹⁴².

У словниках серед відомих товарів з подібним початком можна відзначити $\mu\acute{\upsilon}\rho\upsilon\sigma$, $\mu\acute{\upsilon}\rho\rho\alpha$ — «мирра, смола аравійського мирта» і $\mu\acute{\upsilon}\rho\iota\nu\eta\varsigma$ — «солодке вино, приправлене ароматичними складниками». Найімовірнішим вважається останній варіант, тому що смола миртового дерева навряд чи була широко розповсюджена на території Боспору¹⁴³.

ΝΑΦΑ. Багато подібних написів у вигляді дипінті, що легко доповнюються як $\nu\alpha\phi(\theta)\alpha$ — «нафта», було знайдено в Танаїсі, куди нафту, можливо, привозили з Керченського півострова¹⁴⁴. Навряд чи зазначену форму можна розглядати як скорочення, швидше за все, вона відображує особливості місцевої вимови, і, отже, перед нами єдиний випадок практично повного написання назви товару.

ΟΡ. Аббревіація продряпана на вузькогорлій світлоглиняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з Кеп¹⁴⁵. Імовірно, її можна доповнити як $\acute{\omicron}\rho(\kappa\upsilon\varsigma)$ — «тунець» чи $\acute{\omicron}\rho(\sigma\upsilon\varsigma)$ — «вика».

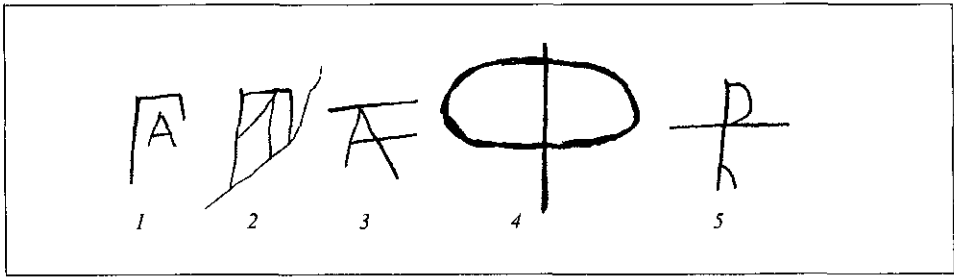

Рис. 7. Графіті та дипінті на давньогрецьких амфорах: 1, 5 — Мірмекій; 2 — Єлизаветівське городище; 3 — Порфмій; 4 — с. Героївка

ПА. Аббревіація написана фарбою на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з Мірмекія (рис. 7, 1), а також прокреслена на червоноглиняних амфорах того ж часу з Єлизаветівського городища (рис. 7, 2) і I—II ст. н. е. з поселення Кам'яна Батарейка¹⁴⁶. За межами Боспору розглянуті аббревіації відзначені у вигляді графіті на синопській амфорі III—II ст. до н. е. з меото-сарматського могильника поблизу ст. Усть-Лабинська¹⁴⁷, а також на червоноглиняній амфорі з Північно-донузлавського городища¹⁴⁸.

Зрозуміти їхнє значення допомагають написи з афінської агори. На одній з амфор першої половини II ст. н. е. фарбою повністю була написана назва вмісту *πάσσον* ('οῖνος) — «ізмоне вино»¹⁴⁹. В інших випадках, мабуть, цей же сорт вина позначений фарбою аббревіаціями ПΑΣ на амфорі кінця II — початку III ст. н. е.¹⁵⁰ і ПА — на амфорах I і V ст. н. е.¹⁵¹. Припущення Е.І. Соломоник, що згадану аббревіацію можна доповнювати як *παλαιός* ('οῖνος) — «старе, витримане (вино)»¹⁵² видається непереконливим, тому що подібний сорт вина ніяк не можна зарахувати до широко розповсюджених, а крім того, малоймовірно, щоб зовсім різні сорти позначали однією й тією самою аббревіацією.

ПΥΡ. Аббревіація продряпана на червоноглиняній боспорській амфорі III ст. н. е. з Ілурата¹⁵³. За цілком ймовірним припущенням В.Ф. Гайдукевича, її слід інтерпретувати як *πυρός* — «пшениця»¹⁵⁴. Дещо непокоїть одиничність подібної аббревіації, тому що пшениця була однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі¹⁵⁵. Можливо, це пояснюється тим, що пшеницю позначали яким-небудь іншим словом, що криється за однією з не розтлумачених нами аббревіацій.

ΡΩ. Аббревіація написана фарбою на світлоглиняній вузькогорлій амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Батарейка II¹⁵⁶. Таке саме дипінто відзначено і на херсонеській амфорі межі III—II ст. до н. е. з поселення херсонеської хори Кульчук¹⁵⁷.

Із товарів масового розповсюдження з подібним початком у словниках можна знайти тільки *ῥω(μαλέος)* ('οῖνος) — «міцне, кріплене (вино)».

ΤΑ, ΤΑΡ. Аббревіації належать до числа найпоширеніших. Як приклади відзначимо графіті на червоноглиняній амфорі IV ст. до н. е. разом з цифровим позначенням ΜΒ = 42 з Патрея¹⁵⁸, фасоській амфорі III ст. до н. е. з Порфмія (рис. 6, 3), а також дипінто на світлоглиняній вузькогорлій амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Батарейка II¹⁵⁹. За межами Боспору дипінто у вигляді аббревіації ΤΑΡ відзначено на синопській амфорі кінця III — початку II ст. до н. е. з поселення Кульчук¹⁶⁰.

Навряд чи можуть бути сумніви в тому, що ці аббревіації слід доповнювати як *τάριχος* — «в'ялена солоня (риба)». Ще Гесіод, судячи з повідомлення Афінєя, називав Боспор багатим на в'ялену рибу — *ῶ ταρχόπλεως Βόσπορος* (Athen., III, 84). Страбон і Пліній також згадують про *ταρχήν λουτικά* (Strabo, III, 2, 6; Plin. NH., XXXII, 146). Про вивіз солоні риби (*τάριχοι*) з Пантікапея в Феодосію для якогось землевласника повідомляє Демосфен у промові проти Лакрита (Demosth. adv. Lacr., XXV, 32). Страбон також писав про експорт у Грецію солоні риби з Меотіди (Strabo, VII, 24, 6).

ΤΥΡ. Аббревіація відзначена у вигляді дипінто на широкогорлій червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹⁶¹. Її можна доповнити як *τυρ(ός)* чи *τύρ(ωμα)* — «творог, сир»¹⁶².

Ф. Дипінті у вигляді одиночної літери **Ф** відзначені на фасоській амфорі межі V—IV ст. до н. е. з Горгіпії¹⁶³, червоноглиняних амфорах IV—III ст. до н. е. з Феодосії¹⁶⁴ і з поселення в с. Героївка (рис. 7, 4), а також III ст. н. е. з Танаїса¹⁶⁵. Відзначимо також абрєвіацію **ФА** на горлі амфори типу **F** другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII, із протилежного боку горла якої є стандартний чотирирядковий напис типу $\alpha\lambda\lambda$ ¹⁶⁶.

Установити точно товар, що криється за подібною абрєвіацією, до цього часу не видається можливим. У цьому випадку не допомагають і аналогії з афінської агори. Так, на одній зі знайдених там амфор III ст. н. е. як вміст фарбою позначено **Φαλερν(ός) (οἶνος)** — «фалернське (вино)»¹⁶⁷, однак подібний сорт вина навряд чи був широко розповсюджений на Боспорі. Д.Б. Шелов як можливі варіанти називав **φάρμακον**, **φαρμακεία** — «ліки», **φαρμακείον** — «фарба», **φакή** — «сочевиця», **φυκος** — «фарба, рум'яна», хоча і вважав їх малоімовірними. До ймовірніших варіантів він зараховував **φοινίξ (οἶνος)** — «червоне (вино)», **φοινίκων (οἶνος)** — «фінікійське (пальмове) (вино)», **φαυλία** — «низькосортні оливки», **φαυλος (οἶνος)** — «вино низької якості»¹⁶⁸. До цього списку можна додати також **φύκης (φυκίς)** — «вид риби» чи **φύκος (φυκίος)** — «вид рибного соусу», що як вміст відзначено на одній з амфор пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі¹⁶⁹. Поки що важко віддати перевагу одному зі згаданих варіантів, хоча фінікійське вино, звичайно, навряд чи масовими партіями завозили на Боспор, а от сочевиця на його території була однією з основних сільськогосподарських культур¹⁷⁰. Цілком імовірним виглядає і припущення щодо **φαυλος (οἶνος)**.

ΧΑΡ. Абрєвіація прокрєслена на світлоглиняній амфорі II—середини III ст. н. е. з Горгіпії¹⁷¹. Можливо, її слід доповнити як **χάρ(αξ)** — «морський яцш». Подібна абрєвіація на амфорі пізньоантичного часу виявлена і в рибозасолювальній цистерні в Херсонесі¹⁷². Про популярність цієї риби може свідчити та обставина, що її ім'ям була названа римська фортеця, розташована на південному узбережжі Криму.

ΧΡ, ΧΡΥ. Абрєвіації прокрєслені на родоській амфорі II—I ст. до н. е. з Кеп¹⁷³, червоноглиняній амфорі перших століть н. е. з Мірмекія (рис. 7, 5) і боспорської рожевоглиняній амфорі кінця II — початку III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹⁷⁴. Можливо, її слід доповнити як **χρ(υδᾶσικος) (οἶνος)** — «золотисте (вино)». Подібний сорт вина був, судячи з усього, відомий в Афінах¹⁷⁵.

Крім того, за матеріалами з афінської агори прослідковується ще кілька найменувань товарів, які на Боспорі поки що невідомі, хоча, звичайно, не можна виключати, що вони там будуть виявлені в майбутньому.

На амфорах V—VI ст. н. е. є дипінті **Ἰαμινναῖος (οἶνος)** — «аминське (вино)»¹⁷⁶. Про аминське вино згадує Пліній (NH. XIV. 4. 21).

На амфорі початку V ст. н. е. як вміст фарбою позначена абрєвіація **ΑΠ**, яку М. Ленг пропонує доповнювати як **ἄλι(της) (οἶνος)** — «грушеве вино» чи **ἄλι(ατον) (οἶνος)** — «вино із запахом селери»¹⁷⁷.

На посуді кінця II — початку III ст. н. е. є дипінто **ἄσπαραγός** — назва трави, яку, можливо, вживали з лікувальною метою¹⁷⁸.

На амфорі пізньоримського часу є графіто **ΑΨΝ**, яке приблизно можна доповнити як **ἄψιν(θίτης) (οἶνος)** — «вино з запахом полину» чи **ἔλαιον ἄψιν(θίνων)** — «маслинова олія з запахом полину»¹⁷⁹.

На амфорі середини II ст. н. е. є дипінто **ἔναιουσιαιον**. Точне значення цього слова невідомо, але приблизно воно може позначати якийсь сорт вина¹⁸⁰.

На амфорі кінця III — початку IV ст. н. е. чорною фарбою написано слово **θέματα**, точний зміст якого невідомий, але приблизно його можна трактувати як «речі, покладені всередину» чи «збережені речі»¹⁸¹.

На амфорі VI ст. н. е. фарбою написана абрєвіація **ΜΕΝ**, яку можна доповнити як **Μεν(δαῖος) (οἶνος)** — «мендійське (вино)»¹⁸².

На амфорі останньої чверті V ст. до н. е. фарбою написано слово **ὄξος** = **ὄσχος (οἶνος)** — «дешеве (вино)»¹⁸³.

На амфорі кінця IV ст. н. е. фарбою написана абрєвіація **ΠΕΡ**, яку можна приблизно доповнити як **λερ(υστίνος)**. Точне значення цього слова невідоме, але, можливо, воно стосується позначення віку вина¹⁸⁴.

На амфорах перших століть н. е. є написи фарбою ПРАМ і ПРАМΝ, що, найімовірніше, слід доповнювати як Πράμν(ε)υς (ῥοῖνος) — «прамнейське (вино)»¹⁸⁵.

На вузькогорлій амфорі початку I ст. н. е. фарбою як вміст позначено ῥαλφ(ανέλαου) — «трояндова олія»¹⁸⁶.

На амфорі другої половини IV ст. н. е. є дипінто ΤΡΥ, яке можна доповнити як τρυ(γία). Цим словом, за свідченням Гесихія, позначали будь-яку рідину, наприклад маслинову олію чи вино¹⁸⁷.

На амфорі початку V ст. н. е. фарбою написано слово ψωνο(---), що, за припущенням М. Ленг, може позначати назву невідомого сорту вина¹⁸⁸.

На амфорі середини III ст. н. е. є дипінто ὕδατα — «рідина»¹⁸⁹.

Отже, зазначимо, що, судячи з написів на амфорах, знайдених на території Боспору, в них зберігали і перевозили різні сорти вин, деякі види злаків, порід риб, а також мед, нафту, маслинову олію і т. п. Причому ці товари розрізнялися за своєю якістю, могли мати чи не мати різного роду домішки, що також спеціально зазначалося.

Разом з тим виявлено багато назв невідомих товарів, наприклад в Афінах, і навпаки. Абсолютно очевидно, що в різних районах античного світу, хоча б за кліматичних чинників, були популярні різні товари. Безсумнівно, що їхнє виявлення, а потім диференціація за хронологічною і територіальною ознаками відкриває нові можливості для вивчення античної торгівлі.

¹ Беттгер Б., Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах из Танаиса. — М., 1998. — 238 с. + 91 табл. ил.

² *Papiri greci e latini, pubblicazioni della Societe italiana per la ricerca del papiri* // Firenze. — 1917. — Vol. IV, N 428, 535.

³ Lang M. Graffiti and dipinti // AA. — 1976. — 21 (N.J.). — 116 p. + 62 pl.

⁴ Lang M. Op. cit. — Hd. 1—23.

⁵ Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 40, 54.

⁶ Там же. — С. 86—90.

⁷ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея // Древности. — 1992. — Вып. 3. № 53.

⁸ Емец И.А. Эпиграфические материалы с Керченского полуострова. II // ЭВ. — 1999. — Вып. 5, № 78.

⁹ Емец И.А. Граффити и дипинти с античных поселений Азиатского Боспора // ЭВ. — 2000. — Вып. 6, № 59, 60.

¹⁰ Там же. — № 23.

¹¹ Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Л., 1984. — С. 176.

¹² Зеест И.Б. Керамические тара Боспора // МИА АН СССР. — 1960. — № 83. — Тип 24, 6.

¹³ Головки И.Д. Эпиграфические находки // МАСП. — 1966. — Вып. 5, № 1.

¹⁴ Бессонова С.С., Бунятян Е.В., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 206. — Рис. 62, 5.

¹⁵ Головки И.Д. Указ. соч. — № 2, 3, 41.

¹⁶ Голенцов А.С., Емец И.А. Граффити и дипинти с поселения Кульчук в Северо-Западном Крыму // ЭВ. — 1995. — Вып. 4, № 35.

¹⁷ Lang M. Op. cit. — Hd. 11.

¹⁸ Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д1-7. — Табл. 55, 4.

¹⁹ Шелов Д.Б. Экономическая жизнь Танаиса. Античный город. — М., 1963. — С. 124; Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах из танайских комплексов. НЭ. — 1989. — 15. — С. 108.

²⁰ Масленников А.А. Граффити и дипинти с мыса Зюк // КСИА. — 1987. — № 191. — № 3, 6.

²¹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 24.

²² Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения у с. Михайловка. РА. — 1994. — № 2. — С. 175. — Рис. 5, 11.

²³ Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 375. — Табл. 93, 12.

²⁴ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 121. — Рис. 9, 77.

²⁵ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.: Л., 1949. — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 182, 184—185.

²⁶ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 112. — Рис. 6, 50.

²⁷ Там же. — С. 113.

- ²⁸ Jones F.F. The Pottery // Excavations of Gozlu — Kule. Tarus. — Princeton, 1950. — Vol. 1. — P. 282; Vol. 2. — P. 174, 887.
- ²⁹ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 112. — Рис. 6, 51.
- ³⁰ Там же. — С. 114.
- ³¹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 25.
- ³² Книпович Т.Н. Танаис (историко-археологическое исследование). — М.; Л., 1949. — С. 75. — Рис. 29, 2.
- ³³ Беляев С.А. Позднеантичные надписи на амфорах из раскопок Херсонеса 1961 г. // НЭ. — 1968. — 7. — С. 134. — Табл. IV, 6.
- ³⁴ Лебедев В.Д., Латин Ю.Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве // МИА СССР. — 1954. — № 33. — С. 199.
- ³⁵ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 375. — Табл. 95, 11.
- ³⁶ Емец И.А., Зубарев В.Г. Граффити и дипинти с городища у села Белинское // ДБ. — 2000. — Вып. 3, № 18.
- ³⁷ Шкорпил В.В. Керамические надписи, найденные при раскопках на северном склоне горы Митридат в г. Керчи // ИАК. — 1902. — Вып. 3, № 2—5; Емец И.А., Чевелев О.Д. Эпиграфические материалы с Керченского полуострова // ЭВ. — 1995. — Вып. 1, № 8—11; Емец И.А., Зубарев В.Г. Указ. соч.
- ³⁸ Гудименко И.В., Ильяшенко С.М. Надписи на позднеантичных амфорах поселения Рогожкино XIII // Донская археология. — 2000. — № 2. — № 2, 7, 8, 17, 33, 52, 79.
- ³⁹ Головки И.Д. Указ. соч. — № 10.
- ⁴⁰ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 36—39.
- ⁴¹ Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. — К., 1984. — С. 71. — № 303.
- ⁴² Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // МАИЭТ. — 1991. — Вып. 2. — С. 20. — Рис. 18, 17.
- ⁴³ Lang M. Op. cit. — Hd 15.
- ⁴⁴ Ibid. — He 15.
- ⁴⁵ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея. — № 56.
- ⁴⁶ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 343. — Табл. 61, 13.
- ⁴⁷ Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА АН СССР. — 1960. — № 83. — С. 88.
- ⁴⁸ Сокольский Н.И. Кепы // Античный город. — М., 1963. — Рис. 4, 5; Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 28.
- ⁴⁹ Головки И.Д. Указ. соч. — № 6.
- ⁵⁰ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 134. — Табл. IV, 5.
- ⁵¹ Гудименко И.В., Ильяшенко С.М. Указ. соч. — № 1.
- ⁵² Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы... — № 52.
- ⁵³ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 86. № 431.
- ⁵⁴ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 343. — Табл. 61, 13.
- ⁵⁵ Там же. — С. 449. — Табл. 167, 6.
- ⁵⁶ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 101. — Рис. 1, 7, 8.
- ⁵⁷ Виноградов Ю.Г., Онайко Н.А. Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-Западным Причерноморьем в эллинистическое и римское время // СА. — 1975. — № 1. — С. 91.
- ⁵⁸ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 100; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 88.
- ⁵⁹ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 119. — Рис. 8, 70.
- ⁶⁰ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 30. — № 25.
- ⁶¹ Lang M. Op. cit. — Hd 22.
- ⁶² Ibid. — Hd 8.
- ⁶³ Блаватский В.Д. Надпись на обломке фасосской амфоры // Труды ГИМ. — 1957. — Вып. 26. — НС. — Ч. 2. — С. 32—33.
- ⁶⁴ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 102. — Рис. 2, 15.
- ⁶⁵ Брашинский И.Б. Методы... — С. 198.
- ⁶⁶ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 61.
- ⁶⁷ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 170. — Рис. 2, 20.
- ⁶⁸ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 73.
- ⁶⁹ Яценко И.В. Северный квартал I скифского поселения на Чайкинском городище в Евпатории (по материалам раскопок 1974—1975 гг.) // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 53. — Рис. 4, 7; Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 75. — № 337.
- ⁷⁰ Головки И.Д. Указ. соч. — № 3.
- ⁷¹ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 74. — № 323.
- ⁷² Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая могила // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 173. — Рис. 28, 2.
- ⁷³ Брашинский И.Б. Указ. соч. — С. 181.

- ⁷⁴ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 76. — № 341.
- ⁷⁵ Lang M. Op. cit. — На 17, На 28, На 32.
- ⁷⁶ Ibid. — На 27.
- ⁷⁷ Емец И.А. Эпиграфические материалы... — № 52.
- ⁷⁸ Зеест И.Б. Указ. соч. — Тип 64, в.
- ⁷⁹ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 170. — Рис. 3, 1.
- ⁸⁰ Шелов Д.Б. Экономическая жизнь... — С. 125. — Рис. 6; Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах из танаисских комплексов. — С. 107. — Рис. 4, 10.
- ⁸¹ Русяева А.С. Памятники духовной культуры и быта // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 96. — Рис. 18.
- ⁸² Papii greci e latini... — № 428, 535.
- ⁸³ Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — № 126.
- ⁸⁴ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 122; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 90.
- ⁸⁵ Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д 1-27. — С. 53. — № 168.
- ⁸⁶ Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора: Мирмекий. — Л., 1987. — С. 19.
- ⁸⁷ Масленников А.А. Указ. соч. — № 18.
- ⁸⁸ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 429. — Табл. 147, 5.
- ⁸⁹ Кропоткин В.В. Указ. соч. — С. 46, № 59.
- ⁹⁰ Головки И.Д. Указ. соч. — № 20.
- ⁹¹ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 131. — Табл. 1, 6.
- ⁹² Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 49.
- ⁹³ ОАК за 1873 г. — С. 63.
- ⁹⁴ Шелов Д.Б. Личные имена на амфорах из Танаиса // НЭ. — 1978. — 12. — С. 51. — Прим. 22.
- ⁹⁵ Кузицин В.И., Иванчик А.И. «Усадьба Василидов» в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 212.
- ⁹⁶ Кузицин В.И., Иванчик А.И. Указ. соч. — С. 211. — Рис. 4.
- ⁹⁷ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея. — № 58.
- ⁹⁸ Брашинский И.Б. Фасосская амфора из Нимфея и некоторые вопросы античной метрологии // ВДИ. — 1978. — № 2. — С. 137. — Рис. 2.
- ⁹⁹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 63.
- ¹⁰⁰ Храпунов И.Н. Указ. соч. — С. 200. — Рис. 18, 19.
- ¹⁰¹ Брашинский И.Б. Фасосская амфора... — С. 140. — Прим. 18.
- ¹⁰² Емец И.А. Эпиграфические материалы... — № 78.
- ¹⁰³ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 172. — Рис. 3, 16.
- ¹⁰⁴ Емец И.А., Чевелев О.Д. Указ. соч. — № 26.
- ¹⁰⁵ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 375. — Табл. 93, 10.
- ¹⁰⁶ Зеест И.Б. Указ. соч. — Тип 24.
- ¹⁰⁷ Lang M. Op. cit. — Hd 10, He 22.
- ¹⁰⁸ Ibid. — I. 32.
- ¹⁰⁹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 64.
- ¹¹⁰ ДБК. — 1854. — Ч. 2, 58; Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — Л., 1925. — С. 212.
- ¹¹¹ Lang M. Op. cit. — Hd 7.
- ¹¹² Ibid. — He 17.
- ¹¹³ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 137. — Табл. 7, 1.
- ¹¹⁴ Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 182, 184—185.
- ¹¹⁵ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити и дипинти античной Феодосии // КСИА. — 1993. — № 207. — № 44.
- ¹¹⁶ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 173. — Рис. 3, 18.
- ¹¹⁷ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 76, № 339.
- ¹¹⁸ Lang M. Op. cit. — He 44.
- ¹¹⁹ Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. Указ. соч. — С. 199.
- ¹²⁰ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 172. — Рис. 4, 1.
- ¹²¹ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 121. — Рис. 9, 78; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 86, № 2122.
- ¹²² Головки И.Д. Указ. соч. — № 21.
- ¹²³ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 59.
- ¹²⁴ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 76, № 340.
- ¹²⁵ Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 182, 184—185.

- ¹²⁵ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 117. — Рис. 7, 62.
- ¹²⁷ Там же — С. 118.
- ¹²⁸ Гудименко И.В., Ильяшенко С.М. Указ соч. — № 78.
- ¹²⁹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 66.
- ¹³⁰ Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. Указ. соч. — С. 199.
- ¹³¹ Брашинский И.Б. Методы... — С. 177.
- ¹³² Соколовский Н.И. Работы в Кепях в 1958 г. // КСИА. — 1961. — Вып. 83. — С. 67. — Рис. 25, 3.
- ¹³³ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 35.
- ¹³⁴ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 105. — Рис. 3, 27; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 86, № 2194.
- ¹³⁵ Русяева А.С. Указ. соч. — С. 151.
- ¹³⁶ *Papiri greci e latini...* — № 428, 535.
- ¹³⁷ Lang M. Op. cit. — He 29, He 33, He 34.
- ¹³⁸ Lang M. Ibid. — He 36.
- ¹³⁹ Lang M. Op. cit. — He 21.
- ¹⁴⁰ Lang M. Op. cit. — He 23, He 24, He 41.
- ¹⁴¹ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 105. — Рис. 3, 29.
- ¹⁴² Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 68.
- ¹⁴³ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 109.
- ¹⁴⁴ Шелов Д.Б. Нефть в Танаисе // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 94—101; Дипинти на амфорах... — С. 111. — Рис. 5, 42, 43; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — № 149, 235, 363, 375, 376, 398, 406, 425, 434, 435, 1250, 1255, 1904, 1907, 1908, 1909, 1917, 1940, 1954, 1964, 1977, 1982, 1983, 1986, 1987, 1992, 1997, 1999, 2000, 2101—2104, 2232, 2233.
- ¹⁴⁵ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 36.
- ¹⁴⁶ Там же. — № 96.
- ¹⁴⁷ Анфимов Н.В. Меото-сарматский могильник у ст. Усть-Лабинская // МИА СССР. — 1951. — Вып. 23. — С. 181. — Рис. 11—12, а.
- ¹⁴⁸ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 87, № 439.
- ¹⁴⁹ Lang M. Op. cit. — Hd 9.
- ¹⁵⁰ Lang M. Ibid. — Hd 12.
- ¹⁵¹ Lang M. Op. cit. — He 13, He 45.
- ¹⁵² Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 18.
- ¹⁵³ Гайдукевич В.Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // МИА СССР. — 1958. — Вып. 85. — С. 119. — Рис. 123.
- ¹⁵⁴ Гайдукевич В.Ф. Раскопки Илурата. Тиритаки и Мирмекия // КСИИМК. — 1952. — № 45. — С. 197; Гайдукевич В.Ф. Илурат... — С. 119.
- ¹⁵⁵ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ соч. — С. 182, 184—185.
- ¹⁵⁶ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 91.
- ¹⁵⁷ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 70.
- ¹⁵⁸ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея. — № 68.
- ¹⁵⁹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 92.
- ¹⁶⁰ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 73.
- ¹⁶¹ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 102. — Рис. 2, 13.
- ¹⁶² Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 103; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 86, № 2196.
- ¹⁶³ Алексеева Е.М. Указ соч. — С. 334. — Табл. 52, 3.
- ¹⁶⁴ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити и дипинти античной Феоодосии. — № 52, 53.
- ¹⁶⁵ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 105. — Рис. 3, 22—26.
- ¹⁶⁶ Гудименко И.В., Ильяшенко С.М. Указ соч. — № 41.
- ¹⁶⁷ Lang M. Op. cit. — He 13, He 27.
- ¹⁶⁸ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 108; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 88, 90.
- ¹⁶⁹ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 131. — Табл. I, 1.
- ¹⁷⁰ Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ соч. — С. 182, 184—185.
- ¹⁷¹ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 378. — Табл. 96, 14.
- ¹⁷² Беляев С.А. Указ. соч. — С. 134. — Табл. IV, 10.
- ¹⁷³ Емец И.А. Граффити и дипинти с античных поселений Азиатского Боспора. — № 42.
- ¹⁷⁴ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения у с. Михайловка. — С. 173. — Рис. 4, 16.
- ¹⁷⁵ Lang M. Op. cit. — L 28.
- ¹⁷⁶ Lang M. Ibid. — I 10, I 16, I 19, I 20, I 25, I 29, I 40—41, I 45(?).
- ¹⁷⁷ Lang M. Op. cit. — I 12.

- ¹⁷⁸ *Ibid.* — Hd 11.
¹⁷⁹ *Ibid.* — Hd 23.
¹⁸⁰ *Ibid.* — Hc 15.
¹⁸¹ *Ibid.* — Hd 19.
¹⁸² *Lang M.* Op. cit. — I 42.
¹⁸³ *Lang M.* *Ibid.* — Hd 1.
¹⁸⁴ *Lang M.* *Ibid.* — Hd 20.
¹⁸⁵ *Lang M.* *Ibid.* — Hd 5, Hd 17, He 26.
¹⁸⁶ *Lang M.* *Ibid.* — He 7.
¹⁸⁷ *Lang M.* *Ibid.* — He 32.
¹⁸⁸ *Lang M.* *Ibid.* — I 11.
¹⁸⁹ *Lang M.* *Ibid.* — Hd 16.

Одержано 08.10.2001

И.А. Емец

ЗНАЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АББРЕВИАЦИЙ НА АНТИЧНЫХ АМФОРАХ С ТЕРРИТОРИИ БОСПОРА КИММЕРИЙСКОГО

На древнегреческих амфорах часто встречаются разного рода надписи в виде граффити и дипинти, в основном связанные с их использованием в качестве торговой тары. Среди них можно найти полные и сокращенные имена владельцев или адресатов товара, разного рода цифровые обозначения и т. п. Однако на Боспоре практически не отмечены случаи, когда на амфорах полностью были бы написаны названия содержавшихся в них продуктов. Возможно, они скрываются за устойчивыми аббревиациями типа АВ, АГ, ВА, ЕУ, МЕ, ТА и др., написанными крупными буквами на горле или плечиках амфор.

Анализ надписей показывает, что в амфорах, найденных на территории Боспора, хранились и перевозились различные сорта вин, некоторые виды злаков и породы рыб, а также мед, нефть, оливковое масло и др. Причем эти товары различались по качеству и могли иметь разного рода добавки.

Выявлено много названий товаров, которые были не известны, например в Афинах, и наоборот. Совершенно очевидно, что в разных районах античного мира, хотя бы в силу климатических условий, были популярны различные товары. Несомненно, что их выявление, а затем дифференциация по хронологическому и территориальному признакам открывают новые возможности для изучения античной торговли.

I.A. Emets

THE MEANINGS OF SOME ABBREVIATIONS ON THE ANCIENT AMPHORAE FROM THE TERRITORY OF THE CIMMERIAN BOSPOROS

A diversity of inscriptions such as graffiti and dipinti often occur on Ancient Greek amphorae. They are mostly connected with their usage as commercial containers. One comes across full and shortened names of the owners, recipients of goods, various numeric symbols, etc. However, at Bosporos we know of practically no cases showing full names of products having been kept in the amphorae. It is possible that invariable abbreviations such as AB, AG, BA, EU, ME, TA, etc. stand for them. They were usually written in large letters on the neck or the shoulders of an amphora.

Their analysis has shown that the following products were kept and transported in the amphorae discovered on Bosporos: various taps of wine, some cereals, fishes, as well as copper, mineral oil, olive oil, etc. The abovementioned articles differed in quality and could have various admixtures.

A number of goods unknown e.g. in Athens were revealed here, and vice versa. It is absolutely clear that various goods were preferable in various regions of the ancient world at least for the reason of different climatic conditions. It is doubtless that by revealing them and differentiating chronologically and territorially one gets new possibilities for the study of the ancient trade.